

ביקורת

הפילבוקס כמשל? אופקים גלובאליים בכתיבה על 'המקום הישראלי'

שירה וילקוף

גיש עמית, חורבות מן ההווה, פרדס, חיפה 2018, 242 עמודים.

בספרו החדש מבקש גיש עמית להציע היסטוריה גלובלית של הבונקרים הצבאיים במאה העשרים. עמית ממקם אותם כתופעה שראשיתה באפריקה הקולוניאלית, המשכה באירופה של מלחמות העולם ואחריתה במרחב המקומי ובגדר ההפרדה שהקימה ישראל בגדה המערבית. למרות התמונה שעשויה להצטייר מתיאור זה, עמית, חוקר ספרות ואיש חינוך, אינו מציע מחקר היסטורי במובנו הדיסציפלינרי המקובל. זהו שיטוט פואטי הגותי שעושה שימוש בחומרי עבר במטרה לעמוד על המשמעויות האתיות, התרבותיות והנופיות של אותן מצודות צבאיות מודרניות במופעהן השונים.

ספרו הקודם של עמית, **אקס ליבריס: היסטוריה של גזל, שימור וניכוס בספרייה הלאומית בירושלים** (2014), המבוסס על עבודת הדוקטור שלו, גולל את קורותיהם של שלושה אוספים בספרייה הלאומית בירושלים, שאחד מהם הוא אוסף של כ-30,000 ספרים שהיו בבעלות פלסטינים ונאספו מבתייהם במהלך המלחמה ב-1948. עמית הפנה אצבע מאשימה אל הספרייה ועובדיה על גניבה וביזה, וחולל סערה ציבורית. הספר הנוכחי מינורי יותר, ומציע במקום נבירה ארכיונית וטענות חותכות התבוננות מבחוץ והפלגה למחוזות רחוקים. עמית יוצא למסע בעקבות האדריכל והפילוסוף פול ויריליו וספרו הקנוני 'הארכיאולוגיה של הבונקר'. ויריליו התחקה אחר הבונקרים הגרמניים הזרועים בנופי ילדותו לאורך חופי הים האטלנטי בצרפת.¹ ארבעה עשורים לאחר מכן מרחיב עמית את תחומי מסעו של ויריליו, נע אחורה וקדימה בזמן, וטווה רשת קשרים גלובלית החוצה יבשות וסדרי עולם משתנים. בדרך זו שוזר עמית את הנוף הישראלי בזה הגלובלי: את גדר

ההפרדה ומערכת הפילבוקסים בגדה המערבית, האלמנט הנופי הבולט ביותר כיום במרחב שבין הירדן לים, מפקיע עמית מההקשר המקומי המייד. לקורא/ת מתברר כי הפילבוקסים הצה"ליים, המשמשים כ'דימוי רב עוצמה של הסכסוך הישראלי-פלסטיני' (עמ' 70), נטועים גם בעלילה רחבה החורגת מהגבולות הגיאוגרפיים והמושגיים המקומיים; סיפור שהוא חלק בלתי נפרד מההיסטוריה העולמית של קולוניאליזם, שליטה ואלמות.

הספר בנוי במתכונת של פרקים העומדים כמעין מיני-מסות עצמאיות. פרק הפתיחה התיאורטי פורש את מקורות ההשראה המרכזיים לפרויקט מ'מלאך ההיסטוריה' של ולטר בנימין, דרך עיסוקו של וינפריד גיאורג זבאלד במושג 'החורבות' ועד ויריליו. הפרקים השני והשלישי מתווים את הקואורדינטות המרכזיות של העלילה הגלובלית: הולדת הפילבוקסים במלחמת הבורים בדרום אפריקה סביב מפנה המאה העשרים, התפשטותם לאירופה במלחמת העולם הראשונה, שבמהלכה זכו לשמם על שום הדמיון הצורני לקופסת תרופות (Pillbox), והתבססותם כטכנולוגיית לחימה מרכזית בין המלחמות, ששיאה במלחמת העולם השנייה. בדרך זו מציב עמית את האימפריאליזם האירופי כזרז הראשי להתפשטותם העולמית. כאן מהדהד הרעיון של 'המעבדה הקולוניאלית', שהיבטיו השונים עומדים במוקד המחקר הפוסט-קולוניאלי: הקולוניות שמעבר לים שימשו כ'מעבדות של אלימות קיצונית' ובהן 'נוסתה ושוכללה האלימות האירופית העתידה לשוב אל היבשת הישנה ולהיות מופנת כלפי אלו שייצרו אותה מלכתחילה' (עמ' 88). טכנולוגיות הלוחמה הניסיוניות, שכללו 'המצאות' חדשות כפילבוקסים, גדרות תיל ואף דגמים ראשוניים של מחנות ריכוז, היו מכריעות ב'ברוטליזציה כוללת של היחסים החברתיים העתידה למצוא את ביטויה האפל והמלא בהשמדה ההמונית מלחמת העולם השנייה' (עמ' 88). דוגמאות נוספות לשימוש במערכות פילבוקסים לדיכוי מרידות בקולוניות כוללות את טבח בני הררו בדרום-מערב אפריקה על ידי הגרמנים (1904), וכאן מציע עמית תיאור מצמרר של הפרשייה), וכן מערכת הטרוצ'ס (Trochas) הספרדית בקובה (1896-1897).

תחת השם 'פילבוקס' בוחר עמית לכנס גם את הבונקר כסוג של מצודה צבאית מודרנית, 'הניצב, לפחות בחלקו, מעל פני הקרקע ולא מתחתיה' (עמ' 17). ההגדרה הרחבה מאפשרת לו למתוח את גבולות היריעה המחקרית. הפרקים הבאים (ארבע, חמש ושבע) עוסקים במופעים מאוחרים יותר של הפילבוקסים והבונקרים במחצית השנייה של המאה העשרים: מאלבניה של שנות השישים-שבעים, דרך ישראל/פלסטין בעידן 'פוסט-אוסלו', ועד לאירופה העכשווית, שבה קמות לתחייה אותן מצודות מודרניות בנקודות אסטרטגיות על חופי יוון וספרד כעמדות שליטה צבאיות למניעת כניסתם של פליטים אפריקנים מהים. הפרק השישי עוסק בהיסטוריה של הבטון, חומר הבנייה המרכזי של הפילבוקסים המודרניים. הפרק ממקם את הבטון כחלק מתנועות הידע והטכנולוגיה הגלובלית, ומציע דיון המקשר בין השימוש המלחמתי בו לעליית הברוטליזם האדריכלי אחרי מלחמת העולם השנייה, כביטוי לשאיפה לסדר עולמי חדש.

פרק הסיום כמעט אינו עוסק באותו משאר (relic) פיזיונופי, הפילבוקסים, אלא מציע תוכנות רחבות יותר של המודרנה וטכנולוגיות ההרס שהביאה על האנושות. הפרק עוסק בהיסטוריון האומנות אָבִי ורבורג (Warburg) ופרויקט ה'אטלס מנמוסינה' (אטלס הזיכרון) המונומנטלי שלו באמצע שנות העשרים של המאה העשרים. בצילה של טראומת 'המלחמה הגדולה' יצר ורבורג ארכיון חזותי ותמטי של תרבות המערב שבאמצעותו ביקש לחשוף את היסודות האי־רציונליים של ההומניזם המערבי. אם מפעלו של ורבורג הוא 'ההתגלמות המופתית של עידן הפורענות במאה העשרים' (עמ' 213), הרי שהופעתם המחודשת של הפילבוקסים במאה העשרים ואחת משמשת כעת 'תמרור אזהרה מפני המלחמה של היום ושל מחר' (עמ' 18). בפרק זה ניכר כוחו של עמית בכתיבה מסאית.

עיקר עוצמתו של הספר הוא במשיכת המכחול הטמפורלית והגיאוגרפית הרחבה. מרתק במיוחד הוא הפרק על אלבניה, שבו הכותב משרטט פרשה פחות מוכרת בקרב חוקרים של המרחב המקומי. במהלך שנות השישים והשבעים של המאה העשרים, עברה אלבניה תחת הדיקטטור אנוור הוג'ה תהליכי 'בונקריוזציה' בקנה מידה בלתי נתפס. קרוב ל־700,000 בונקרים נפרשו ברחבי המדינה ההררית הקטנה (אחד לארבעה תושבים, 24 בכל קמ"ר), תוצאה של פרנויה לאומית ומדיניות בידוד שהכתיבה הדיקטטורה הקומוניסטית. הבונקרים הפכו למשימה לאומית שבה 'כל ילד מגיל עשר נדרש לקחת חלק בבנייתם', משפחות 'שבימי החופשה של סופי השבוע יכולת לראות אותן טורחות על הקמתם של פילבוקסים או על ניקיונם' (עמ' 134). הפרק הזה הוא הלכיד, המהודק ובעל הקול הבוטח ביותר שבפרקים ההיסטוריים. הבחירה בטכניקה הספרותית מיטיבה איתו גם היא: הפרק מסופר כמעט כולו דרך קולו בגוף ראשון של בכיר לשעבר בשלטון הוג'ה, ומבוסס על ריאיון שנתן לעיתון אמריקני בשלהי המילניום הקודם.

חולשתו של הספר מתגלה דווקא ביחס למרחב המקומי וחיבורו לסיפור הגלובלי. הדיון במופע הראשון של הפילבוקסים בפלשתינה־ארץ ישראל מוצג בפרק השלישי. כאן שוטח עמית פרשייה מוכרת בדבר מעורבותו של צ'רלס טגארט (Tegart), המומחה הקולוניאלי לטרור הנודע לשמצה בשל היד הקשה שהנהיג בדיכוי הלאומנים בהודו, בבניית מערכת המצודות בפלשתינה־ארץ ישראל. טגארט הוזמן לפלשתינה בשלהי 1937 ליעץ לדיכוי המרד הערבי, כשהוא נושא באמתחתו את מערכת הבלוקהאוסים הדרום האפריקנית. המלצותיו שינו את מערך ההגנה הבריטי בפלשתינה והביאו להקמת עשרות פילבוקסים, גדר תיל בגבול הצפון (שפורקה ב־1942 ושימשה כחומר גלם לחזית הצפון־אפריקנית במלחמת העולם השנייה), ועשרות תחנות משטרה, 'מצודות טגארט' כפי שהן נחקקו בתודעה הישראלית. תיאור פרשייה זו קצר ושטחי ומופיע בשולי הדיון על תנועות טכנולוגיה וידע ברחבי האימפריה הבריטית. דווקא על רקע רוחב היריעה הגלובלי שמציג הספר, בולט כאן בהיעדרו ניסיון לעשות סינתזה משמעותית של ההיסטוריה האימפריאלית עם זו של המרחב המקומי.

הדיון הבא במרחב המקומי מדלג לפילבוקסים הצה"ליים. הפרק החמישי מוקדש כולו לסיפור הקמתה של גדר הפרדה על פילבוקסיה־למן ראשית שנות האלפיים והשלכותיה

הרות הגורל על החברה הפלסטינית בגדה המערבית. הפרק נשען על סינתזה של מגוון מקורות משניים (החל בתיאוריה פוליטית ומרחבית, דו"חות ארגוני זכויות אדם, קטעי עיתונות, ועד רשמים מביקורים בחומה) שעמית שוזר לנרטיב קולח. אולם כל זה מוכר במחקר ואינו מחדש, ונעשה במנותק לחלוטין מן הפאזה הקודמת של הפילבוקסים במרחב המקומי, זו הנטועה בקרביו של עידן האימפריאליזם הקלאסי.

שאלות רבות עולות מן הנתק בין שני המומנטים הללו. ראשית, מפעלי הביטחון הבריטיים – הפילבוקסים, המצודות, תחנות המשטרה – הם חלק בלתי נפרד מהנופים הפיזיים והסימבוליים של ישראל. עשרות תחנות המשטרה משמשות כמתקני ביטחון ומשטרה; כאתרי הנצחה ומורשת וכמוקדים לזהות וגאווה לאומית; כמושאים לנוסטלגיה מקומית (דוגמת הפילבוקסים בשכונות ירושלים); או אפילו, בגלגולם האחרון הניאו-ליברלי, כיעדי נדל"ן נחשקים המפונים לטובת פרויקטים יוקרתיים במרכזי ערים (כגון משטרת רמת גן). כל אלה הם 'ירושות קולוניאליות' (כשם פרק השלישי) מובהקות. דווקא במקום הזה בולט בהיעדרו דיון במשמעויותיהם ובשימושיהם העכשוויים של אותם משארים קולוניאליים מקומיים. שאלת הקשר בין העבר האימפריאלי להווה היא נושא עצום בחקר המרחב הפוסט-קולוניאלי, ודי להזכיר את מחקריהם פורצי הדרך של אנתוני די. קינג (Anthony D. King) החל משנות השבעים, או של חוקרים כגון ג'יין ג'ייקובס (Jacobs) האוסטרלית, לא האורבניסטית הניו יורקית) ואבידין קוזנו (Abidin Kusno). כך איננו לומדים מספיק מה בין שתי מערכות המצודות של טגארט ושל אריאל שרון, אותה פרקטיקה שמקורותיה ב'מעבדה הקולוניאלית' באפריקה ומופעה העכשווי בשטחי השליטה הישראלית. האם אפשר להצביע על המשכיות בכל הקשור לדמיון של הפילבוקסים, כמו גם להיבטים פיזיים וגיאוגרפיים של נופי הביטחון מתקופת המנדט לאלה של היום? גם אם אין קשר כזה, או שמערכת הקשרים בין הפרויקט של 1937 לפרויקט של 2002 אינה מובהקת, הרי עצם העלאתו כאפשרות חשובה כשלעצמה במסגרת ההיגיון המנחה את הספר.

הדיון על מערכת הפילבוקסים הצה"לית מבודד מההקשר הגלובלי העכשווי ומתנועות הידע בו. עמית אינו מציע למשל דיון באחד הנושאים המתבקשים, האופן שבו טכנולוגיית החומה הישראלית מיוצאת למדינות המערב בכל הקשור למאבקו של המערב במהגרים, ובראשם החומה הנבנית בגבול ארצות ברית-מקסיקו. משיכת הדיון לכיוונים הללו הייתה עשויה להביא לתובנות חדשות על הזיקות שבין עידן האימפריאליזם הקלאסי עד 1945 למופעיה של מערכת יחסי הכוח העולמית של ימינו המגולמת בקפיטליזם הגלובלי, בביטחוניזציה מרחבית ובנסיגת הליברליזם הדמוקרטי. בספר בולט בהיעדרו קו מצודות נוסף, קו בר לב, המיזם השאפתני של ישראל לאורך תעלת סואץ משלהי שנות השישים שעודנו פצע פוער בזיכרון הקולקטיבי הישראלי. הטיפול מעורר המחשבה בקו בר לב

בתערוכה שהתקיימה בסמוך להוצאת הספר, 'קווי הגנה: מאז'ינו, בר'לב ומעבר' (באצירת גליה גור'זאב) רק מדגיש את היעדרו מהדיון המקביל של עמית.² עמית נטוע במסורת פרשניות-ביקורתיות. בכוחה של גישה זו, המשוחררת מכבלי ההפניות והמסמך הנוקדניים של ההיסטוריונים, לשרטט תוכנות חדשות, להאיר הקשרים נחבאים ולנסח רגישות ומשמעויות חדשות. אולם דווקא בחיבור הקריטי שבין הגלובלי ללוקלי, אותה חוליה חסרה שבה אין מענה בספרות המחקר הקיימת, ושבה נדרשת 'התערבות' מצדו של המחבר, הקוראים נותרים ללא מענה. כך, באפן פרדוקסלי, נותרים הפילבוקסים הצה'ליים תופעה מבודדת, חסרת הקשרים היסטוריוגרפיים ועכשוויים רחבים יותר. דיון המאגר את הניסיון המנדטורי או פותח צוהר להתרחשויות הגלובליות של המאה העשרים ואחת היה מוסיף נדבך חשוב ואף עשוי להרים תרומה של ממש למחקר. עם זאת ניסיון זה, הגם שהוא חלקי, מצביע על כיוון חשוב במחקר. 'מסלולי הנדודים של בונקרים צבאיים', קובע עמית, 'מסמנים את מסעותיו של האימפריאליזם האירופי על פני הגלובוס' (עמ' 88). זו תזכורת חשובה, והיא מצטרפת לזרם הולך וגובר של חוקרות וחוקרים המבקשים לחקור את תקופת המנדט כחלק ממארג הקשרים הטרנס-לאומיים הרחבים יותר. במרכזו ההבנה שאי-אפשר להבין את ישראל מן הזווית 'היישובית' בלבד, כפי שהדגיש מוטי גולני בהקדמה לגיליון המנדט הקודם.³ תולדות ישראל והציונות אינם אי אפיסטמולוגי ואונטולוגי, וקורותיהם, הגם שהם ייחודיים, הם חלק מרצף היסטורי ומרחבי. תחת אותו 'מפנה טרנס-לאומי' או 'טרנס-מקומי' בחקר המנדט וישראל, אם אפשר כבר לכנות כך מגמה זו, מודגשים נושאים כמו היסטוריה אימפריאלית, הגירה, חליפין בין-תרבותיים וקשרים אזוריים, ונבחנים האופנים שבהם אלה משתתפים בתהליכים מקומיים כגון גיבוש זהויות לאומיות וארגון חברה מתיישבת (למשל מחקריהם של אריק דובנוב ולורה רובסון, חגי רם, אסף לחובסקי, תמר נוביק ואליוזבת אימבר).⁴ זהו ספר יפה ומלמד, הנקרא בקלות (למרות השימוש העודף בז'רגון ביקורתי פה ושם). עמית שוזר ביד אומן מגוון רחב של מקורות מתחומי ההיסטוריה, ביקורת התרבות, פילוסופיה ואדריכלות. הצילומים ההיסטוריים הפזורים לאורך הספר הם תוספת נאה התורמת לחוויית

2 התערוכה הוצגה בגלריה האוניברסיטאית לאמנות ע"ש גניה שרייבר ויד מישל קיקואין בין נובמבר 2018 ליוני 2019 arts.tau.ac.il/gallery/exhibition/defense-lines (נדלה ב-14.7.2020).

3 מוטי גולני, הקדמה, ישראל, חוב' 24 (2016), עמ' 1.

4 Arie M. Dubnov and Laura Robson (eds.), *Partitions: A Transnational History of Twentieth-Century Territorial Separatism*, Stanford, CA 2019; Haggai Ram, *Intoxicating Zion: A Social History of Hashish in Mandatory Palestine and Israel*, Stanford, CA 2020; Assaf Likhovski, 'A Colonial Legal Laboratory? Jurisprudential Innovation in British India', *American Journal of Comparative Law* (forthcoming 2020); Tamar Novick, *Milk & Honey: Technologies of Plenty in the Making of a Holy Land*, Cambridge, MA (forthcoming 2021); Elizabeth E. Imber, *Empire of Uncertainty: Jews, Zionism, and British Imperialism in the Age of Nationalism, 1917-1948* (manuscript in preparation)

הקריאה ולהמחשה הוויזואלית. השאלות הרבות על האימפריה, על מעברי ידע וטכנולוגיה ועל התנועה בין הגלובלי ללוקלי תיאוצנה להמתין כנראה למחקר עתידי. עד אז, לקוראות ולקוראים העבריים מוגש ספר מעורר מחשבה על מרחב, מדרנה ואלימות, הפותח אופקים גלובליים על צמיחתו של 'המקום הישראלי'.